

MEGKÖTÖTTSEG ÉS SZABAD AKARAT

(Halála előtt néhány héttel küldötte be ezt az írást szerkesztőségünknek Balázs Ferenc, aki a halálos kórtól ágyának szögezve, sokoldalú gyakorlati tevékenységeitől megfosztva, lázas írói munkát végzett. Szünetlenül munkáló, eleven szelleme ekkor élete nagy kérdéseit vette elő, mintegy végső lezárolásra: a „mai ember vallását”, „gondolatai történetét” akarta megírni. Alábbi írása is e tanulmányai közül való.)

A VILÁGFOLYAMATNAK NEM A RÉSZLETES, MINDEN LEGKISEBB ESEMÉNYRE KITERJEDŐ TÖRTÉNELME, HANEM ÁLTALÁNOS IRÁNYELVEI VANNAK MEGHATÁROZVA

1.

Húsz éve, hogy komolyan foglalkozom az élet nagy kérdéseivel. Húsz éve, vagyis tizenhat éves koromtól fogva. Szó sincs arról, hogy ezt a tényt büszkélkedve említeném. Regényekben gyakran elibénk állanak ennél sokkal fiatalabb gyermekek, okosabbak, mint a regényíró maga, sőt a George Fink éhes kis kölyke már kilenc éves korában gondolkodni kezd, amit igaznak kell elfogadnunk, hiszen a gyermek maga az író, neki tudnia kell. A Reményi József Barth Jancsija is koraérett kis elmélkedő; viszont én koraérett sohasem voltam. A tizenhat éves Balázs Ferenc ugyan írt verseket, sőt kilenc éves korától fogva lapokat is szerkesztett, de ez semmit sem jelent. Az életnek csak egyes részeivel állottam szemben, egy szomorúfüzfával, amelyről első két soros versem szólt, vagy az iskolában tanult hősökkel, akik gyalázatos rímekbe kívánczoltak. Az a bizonyos »miért?«, a gondolkodás kezdete, amikor az ember, ha gyermek is, az egyes dolgokat már a dolgok egyetemes rendszerében kívánja megérteni, az a bizonyos miért, csak akkor tolult az elmémbe, amikor már egy esztendeje ágyhoz, heverőszékhez nyugözött a korán fellépő tüdőbetegség. Ez a hosszú egyedüllét magamra utalt; nem egészen ugyan, közben ráértem arra is, hogy szerelmes legyek, meg csalódjam is a szerelmemben. Már a második nyarat töltöttem annál a kedves családnál, egy kolozsmegyei uradalom erdész-ispánjánál. Reggel kihurcolták a heverőszékemet a szérüskertbe, az étkezésekre bejártam a házhoz, este bevoltam a szobámba, hogy korán lefeküdjem. Magamban voltam a nyár minden napján. Olvasni valót kértem, a szüleim gondoskodtak, kiküldték a leghosszabb és legolcsóbb könyvet, amit a könyvpiacon találhattak, a Rinaldo Rinaldinit. De annak is a végére jutottam egyszer. A legközelebbi pedig az volt, hogy tanulmányt kezdettem írni arról az első nagy kérdésről, hogy a tulvilágon van-e büntetés és jutalmazás vagy pedig nincsen, mert nem lehet, nem igazságos.

Hangsúlyozom, hogy regényeken és tankönyveken kívül azelőtt való életemben soha semmiféle elmélkedő művet nem olvastam. Jól emlékszem, hogy felgyógyulásom után, amikor a télen a VI–VII. gimnáziumi osztály összevont magánvizsgájára készültem, valahogy engedélyt szereztem az egyetemi könyvtárba való járásra s ott legelőször egy Kantról szóló tanulmányt választottam ki elolvasásra. Érdeklődtem talán valakitől, hogy ki a bölcsészet területén a legfontosabb személy? Vagy véletlenül került a kezembe éppen ez a munka? Ezekre talán vissza fogok emlékezni nyolcvan éves koromban, ha a nyolcvan éves kort meg fogom érni, akkor állítólag az ifjúkori emlékképek tisztábbak és elevenebbek. Csak annyit mondhatok, hogy attól az időtől kezdve egészen 1923-ig, amikor a teológiát Kolozsvárt elvégeztem, a könyvtárnak állandó látogatója voltam s az olvasott könyvek nagy többsége tudományos és bölcsészeti volt. Talán inkább az utóbbi. Arra tehát nagyon jól vissza tudok emlékezni, hogy felgyógyulásom után mint vetettem magamat a filozófiára, milyen megilletődött érzésekkel szoktam hazatérni az egyetemi könyvtárból a Szamos partja mellett s mennyire tisztában voltam azzal, hogy egy egészen új világ kapuján belül kerültem. Mindez azonban nem ad felvilágosítást arról, hogy miképpen ötlött az eszembe 1917-nek azon az emlékezetes nyarán az első megoldásra váró kérdés. Nem volt előzménye, legalább is úgy tűnik föl, hogy nem volt, hacsak nem nyomozom vissza az egészet addig a délelőttig, egy esztendővel megelőzőleg, amikor V. gimnazista fejünkkel én és Máthé Zsiga, mind a ketten papok a mai nap, meg nem vallottuk egymásnak egy vallás óra után, hogy nem hiszünk az Istenben. Abból indult volna ki minden gondolkozásom, hogy vallásánárunk elfogadhatatlan elméletekkel tömött bennünket öt éven keresztül? Ha én ezzel ma elébe állanék, komolyan megszorítanám az öreg urat, mert neki őszinte lehetett a meggyőződése az unitárius hitelveket illetőleg. Azok a józan ésszel teljes egyetértésben állanak, már Kossuth Lajos megírta egy levelében, hogy az unitarizmus a jövő vallása. Olyasmit még elképzelni sem lehet, meg kell, hogy álljon az ember esze arra a gondolatra, hogy ezeket az egyszerű és észszerű elveket az osztály két legjobb tanulója tagadásba vehesse. Ez azonban nem változtatja meg a tényleket, bár egy tapasztalt ember azokat bizonyosan más szemmel kell, hogy nézze annyi év távolából. Mi egyebet várhatott volna egy unitárius vallásánár éppen az osztály két legjobb tanulójától? Talán vak hitet, vagy mély élettapasztalatokon alapuló meggyőződést? De hiszen a vak hit kialakítását a minden hibája mellett mégis csak legszabadelvűbb unitárius nevelési rendszer sohasem tűzte ki céljául. Élettapasztalatokról pedig nem igen lehet beszélni egy 15–16 éves ifjúval kapcsolatban. Ebben a korban a vallás elvei nem jelenthettek számunkra egyebet, mint gondolkodásra szolgáló anyagot, alkalmat komolykodó kis tereferékre s talán egy tanulmány megírására, hogy vajjon a tulvilágon van-e, vagy nincsen elégtétel. Igen, minden bizonnyal ezen a területen található az előzménye annak, hogy tizenhatodik esztendőm nyarán a Rinaldo Rinal-

dini elolvasása után egy vallásos probléma megoldásába vágtam a fej-
szémet. Az azonban komolyan meggondolkoztat, hogy ez a vallásos prob-
léma az igazságosság kérdését vetette föl s ebben már nem láthatom, sem-
miképpen sem láthatom a vallástanárom hatását és keze nyomát.

Az a meggyőződésem, hogy az igazságosság kérdése felett való gon-
dolkozást már nem lehet véletlen körülményeknek tulajdonítani, mint
amilyen egy vallástanár szerepe egy tanuló ifjú életében. Az igazságosság
kérdéséhez ugyanis az ember, ha gondolkozó természetű, szükségszerűleg
jut el előbb vagy utóbb az életében.

Próbáljuk nyomon kísérni ennek megértése végett egy gondolkozó
ember elmejárásának kezdeteit.

Azon valószínűleg senki sem akad fenn gondolkozása legelején, hogy
miért vannak házak, emberek, fák, sőt hogy miért van Isten meg túlvilág,
meg minden egyéb, amelynek a gyermekkori belenevelés következté-
ben nem kevésbé valóságok, mint a látott és tapasztalt dolgok. A léte-
zés nem elsőrendű probléma, sőt a dolgok természetes viselkedése sem.
A gyermek, aki ezzel nőtt fel, gondolkozás nélkül tudomásul veszi, hogy
a szülei elnászpángolják, ha valami meg nem engedett dolgot követett el.
Az sem feltűnő, hogy vannak »meg nem engedett dolgok.« Vannak. Ilyen
a világ. De jól emlékszem, hogy gyermekkoromban úgy én, mint az
öcsém csak akkor sirtunk, ha a szüleink igazságtalanul büntettek meg,
amiből egészen világos, hogy a legelső dolog, ami az embernek szemet
szúr és rosszul esik, nem más, minthogy a dolgok nem úgy viselkednek,
ahogy viselkedniök kell. Amikor egészen apró koromban, talán még is-
kolába sem jártam, a kerítésen átkiáltottam a fiáért kiáltozó szomszéd
úrnak, hogy: ne kiabálj, zsidó! (zsidó fajvédők ezt jegyezzétek meg!), az
azért kirótt büntetést (a tisztavizes cseber mellé kellett letérdepelnem,
amíg az apám hazajött) egészen nyugodtan fogadtam, nem minthogyha
megbántam volna a kiszólásomat, az tulságosan jól esett nekem ahhoz,
hogy megbánhassam, sőt azért sem, minthogyha nem szenvedtem volna
a büntetés alatt. De tisztában voltam azzal (jobban mint mai napság),
hogy a kicsinek hogyan kell viselkednie a naggyal szemben s talán az
lepert volna meg, ha a szüleim szó nélkül hagyták volna a cselekedete-
met. A dolgok, az események tehát az igazságosság szempontjából vál-
hatnak problémákká, megjegyezvén azonban, hogy itt az igazságosság-
nak filozófusok által még kezelésbe nem vett, tehát általános értelmű,
közhasználatú fogalmáról van szó, amely szerint igazságos az, ami az
emberek között szokásos, vagyis »természetes«. Ha a gyárigazgató kifi-
zeti a munkásoknak a kialakított bért, ravasz levonásokat nem eszközöl,
a munkaidőt titkosan öt perccel meg nem hosszabbítja, mindenki elismer-
éssel fog adózni igazságossága mellett, bár közben a részvénytársaság és
saját maga számára aránytalanul magas összegeket zsebelhet be. De az
uralkodó, a szokásos erkölcs ennél különbet nem követel tőle. Egysze-
rűen megmondva tehát, az ember legelőször nem a dolgok általános lé-
nyegén kezd tépelődni, hanem azokon a körülményeken, amelyek a ren-

destől elütőek, tehát szokatlanok, nem »igazságosak«, nem természetesek. A dolgok lényege szerint esetleg alapvetőbb például az a csoda, ahogy a virágból gyümölcs válik, az ősember először mégis egy szokatlan emberalakú szikla látására fog fölfigyelni. Az a kérdés is bizonyára lényegbevágóbb, hogy ezt a világot önmagában próbáljuk-e megérteni, anélkül, hogy vélt hiányait képzeletbeli állapotok és lények fogalmával kipótolni törekednénk, – az én tizenhat éves gyermekeszemet mégsem az a probléma foglalkoztatta legelőször, hogy például egyáltalán van-e túlvilág, ez valamivel később következett be, hanem a valóban létezőnek elfogadott Isten »igazságossága«. Az apám megbüntethetett egyes alkalmi esetekben »igazságtalanul«, elvégre ő nem volt ott, amikor a veszekedés a bátyámmal megkezdődött, nem tudhatta, hogy valóban hibás voltam-e. De az Istennek tudnia kell! S ha igaz, hogy bennünket az Isten teremtett, még pedig mindegyikünket olyannak, amilyenek vagyunk, az egyiket jónak, a másikat rossznak, hát az Istennek tudnia kell, hogy szabad akarat nincs, a bűnös előtte nem felelős a cselekedeteiért, a jó embernek pedig nem érdeme az, hogy jó. Az Isten nem büntetheti és nem jutalmazhatja az embereket a túlvilágon.

2.

Föltéve, természetesen, ha az Isten is úgy tudja, amint én, hogy tudniillik szabad akarat valóban nincsen.

Mert ami például gimnáziumunk igazgatóját, a logika és lélektan előadóját illette, neki erről másféle véleménye volt, amint erről másfél évvel később VIII. gimnazista koromban meggyőződhettem. Ő, ha a determinizmust, az oki viszony szigorú megkötöttségét a »természeti« világban el is ismerte, annak érvényességét a »szellemi« világban határozottan tagadta.

Az ember, igenis, felelős a cselekedeteiért az Isten előtt, vitatta volna ő, ha a pusztá lélektani kérdések tárgyalásából átcsapott volna a vallás területére. Az Isten szabadnak teremtette az embert. Az ablaküveg nem tehet mást, kénytelen betörni, ha a kődarab nekiütődik. De az ember szabadon választja, hogy miképpen hasson vissza: tehet jót és rosszat, léphet jobbra, vagy balra az akarata szerint. A determinizmus nem érvényes a lelki világban.

Igy tanította ő, de nekem, éppugy mint egy évvel azelőtt ama bizonyos tanulmány írása közben, homlokegyenest ellenkező volt a véleményem.

Kezembe került Schopenhauer értekezése az akarat szabadságáról, annak áttanulmányoztam minden betűjét, felfogásomból nem engedtem.

Hogy meggyőzzön, igazgatóm a következő kérdést tette fel hozzám:

»Tegyük fel, hogy önt egyszer valaki pofon üti. Ön nem üti vissza, valami egyebet cselekszik. Egy más alkalommal újra pofon ütik. Akkor visszavág. Nem azt bizonyítja ez, hogy szabadon határozhat cselekedetei

felől, hiszen ugyanazon okra a két alkalommal két különböző okozattal válaszolt?!«

Makacsul néztem a szemébe és azt válaszoltam, hogy az ok nem volt mind a két esetben ugyanaz. Másként kaptam a két pofot, más körülmények között, a hangulatom is különböző volt. Az első esetben mást nem tehettem, eltértem az ütést. A második esetben vissza kellett vágnom.

Az igazgatóm megvonta a vállát, mosolygott, nem vitatkozott tovább.

Mai napig is nagy tisztelettel gondolok vissza reá, hogy kétségeimet nem tanáros fölényességgel próbálta elütni, hanem tudomásul vette őket, szinte örvendett nekik, hiszen gondolkodásról tettek tanubizonyyságot. Szerette, ha gondolkoztunk, vitatkozott velünk, egyenlőkként kezelt bennünket. Igazi jó tanító volt. A szabad akarat valóságáról azonban nem tudott meggyőzni soha.

Hogyan is tudott volna, mikor azokkal a példákkal is, amelyeket felhozott, csak azt tehette valószínűvé, mennyire megkötöttek az ember gondolat-kapcsolásai! Lám ő, gimnáziumi igazgató lévén, milyen példákra hivatkozott? Először is arra, hogy az ablaküveg betörik, ha egy diák kővel meghajítja. A diákot nem mondotta, persze, de bizonyára reá gondolt, meg a kártérítésre, amit emiatt ki kell reá róni. Amikor pedig ellenkeztem vele, nem fogadtam el a felfogást, milyen kérdést tett föl nekem? »Tegyük föl, hogy önt valaki pofon üti...« –mondotta. Vajjon nem ezzel vett ő rajtam lelkileg elégtételt, amiért, bár kétségenkívül egyikünk sem volt efelől tudatos, ellenmondással én őt kisebbíteni merészkedtem?

Mert a helyzet az volt, hogy amikor ő mosolygva a vállát vonta és elsétált előlem, én úgy ültem le a helyemre, hogy két pofont kaptam valakitől, egy teljes negyedóráig beszéltünk róla, le nem lehetett tagadni; ezt értem el az ellenkezésemmel.

S talán meg is érdemeltem, mert sohasem vallottam be neki, hogy ha a lelki folyamatok megkötöttsége tekintetében a felfogásom kezdettől fogva ugyanaz maradott is, azért nekem is voltak kétségeim aziránt, hogy szabad akarat, talán, mégis csak létezik.

Ő valószínűleg elcsodálkozva nézett volna reám: Állítja a lelki folyamatok megkötöttségét s azt hiszi, hogy ezzel a szabad akarat minden lehetőségét nem zárta el?

Én pedig nem igen tudtam volna válaszolni, mert valóban az igazgatóm által jelzett logikai ellentmondás hinárjába kerültem.

3.

Addig, ameddig a szabad akarat tagadása mindössze azt jelentette, hogy egy távoli, nem is nagyon hitt Istentől a büntetés és jutalmazás jogát elragadtam, nem igen érintett a dolog közelebbről.

Sőt eleinte azt is beletörődéssel fogadtam, hogy álláspontom az embert földi életében is megfosztja a felelősségtől. Nincs abban semmi baj. Az ember nem tehet arról, hogy jó-e, vagy rossz, mert születésekor magával hozza az »öszön«-t, amely őt elkerülhetetlenül jóvá, vagy gonosszá teszi. Ez nem jelenti azt, hogy a bűnösöket az ember nem büntetheti meg. »Az élet a jók és rosszak küzdelme, a jóknak saját fajtájával szembeni visszaélése lenne az, ha nem használna fel minden eszközt, hogy megriassza, elnyomja a bűnt«, – írtam egy 1917 novemberéből keltezett tanulmányomban elbájolóan hibás nyelvtanisággal. Fő azonban az értelem. A kecske is jól lakik, a káposzta is megmarad. A társadalom rendjét nem borítom föl, a börtönkapuk megnyitását nem követelem, csupán az erkölcsi elégtételt veszem el a jóktól, hogy tudniillik jogukban állana bűnös testvéreiket lenézni. Kinek sem érdeme, sem szégyene, hogy mit rejt a lelkében.

Amikor azonban a kérdésnek azt az oldalát kezdettem meggondolni, hogy a szabad akarat megtagadása az embert megfosztja attól a lehetőségtől, hogy magát jobbá tehesse, – akkor a lelkemben már én is kezdettem tiltakozni.

1918 nyarán ezt írtam egy naplójegyzetben: »Az élet nem lehet bábjáték kötött akaratú emberekkel az Isten kezében. Miért igyekezzek, hogy jó legyek, ha úgy sem lehetek rossz? (Az olvasó itt lesz szíves megjegyezni, hogy a nyelvtanban már csak egy jelentéktelen kis ikés ragozási tévedés fordul elő. Határozott előmenetel.) Egyszóval: az emberi méltóság érzése kezdett lázadni bennem, s én nem tehettem egyebet, minthogy megpróbáljam a szabad akaratot az oki viszony kötöttsége ellenére is megtartani. Faragni fából vaskarikát.

Ez azonban még abban a korban történt, amikor az emberek hittek az örök mozgó föltalálásának lehetőségében. Dagadó kebellemmel írtam a naplómba: »Egy cseppet sem értem, hogy miért nem remeg a toll a kezemben. Ha valamelyik szemtelen tudós föl nem találta előttem, van szerencsém ugyanis egy meglehetősen bonyolult filozófiai probléma új megoldásával dicsekedhetni, a kő üsse meg!« (És van-e ebben a mondatban bár egy nyelvtani hiba?)

Ez a megoldás nem más, mint a fent jelzett fából vaskarika. Mert igen, van módja annak, hogy a determinizmust is, meg a szabad akaratot is érvényeseknek ismerjük el. Mindössze arról van szó, hogy »valamit kell mind a kettőből engedni és kész van a megoldás, amelyet szerintem a tapasztalat legfényesebben igazolna.«

Egyébről nincs szó, mint annak belátásáról, hogy az embert a vele született természete nem egy ponton határozza meg. Az ember, igenis, hajlamokkal születik, de bizonyos határokon belül szabad akarata van, magát lehetőségei csúcsa felé emelheti: vagy engedheti, hogy a mélypontra zuhanjon. S ezek szerint van lehetősége az önnevelésnek, sőt az erkölcsi megbecsülés vagy elítélés is újra jogot nyer, mert »egy tolvaj, aki (lehe-

tőségei szerint) lehetne rablógyilkos is, érdekesebb, mint egy hazug, aki... szent is lehetne.«

A tizenhétéves filozófusnak határozottan igaza volt, ma sem tudnék ebben a kérdésben egyebet állítani. De megoldotta-e vajjon a szabad akarat problémáját? Vajjon az az »emberi akarat«, amelynek a hajlamok által megszabott lehetőségeken belül hatalma van az önnevelésre, nincsen-e meghatározva a tekintetben, hogy éljen-e ezzel a hatalmával, vagy sem? Vajjon nem állítható-e, hogy az ember kötött akarral születik, az egyik hajlamos az önjobbításra, a másik szereti a dolgokat a maga mentére hagyni, szabad akarat tehát mégsíncsen, nincsen, hogy is lehetne?

Valóban úgy látszik, hogy ez a kérdés csak egyoldalúan oldható meg. Vagy úgy, ahogy azt gimnáziumi igazgatónk tette, aki csakhogy a szabad akarat, az emberi méltóság jogait megvédhesse, eltagadta azt, ami pedig olyan nyilvánvaló: a lelki folyamatok törvényszerű kifejlését. Vagy pedig követhetjük annak a sokszáz millió józan, emberi hivalkodásoktól mentes földfiának a példáját, akik szerint »minden előre meg van írva«, »az ember sorsát sohasem kerülheti el«, s akkor hal meg, »amikor az órája eljő«. Szóval olyannak képzelhetjük a világ folyását, mint amilyen az óramű járása, amelynek rendje előre be van állítva, lejátsza a beléje helyezett zenét, kakukkol a megfelelő időben s ide-oda mozgatja a bábuakat a kóta szerint. – Ezt a szörnyűséget, az életnek ezt a meddőségét, minden emberi törekvésnek ezt a kigúnyolását viszont hogyan lehessen fenntartás nélkül, teljes belenyugvással elfogadni?

Abba a különös helyzetbe kerültem, hogy úgy a világ összes folyamatainak az előzmények által való meghatározottságát, mint az ember szabad akaratát tényeknek fogadtam el, holott a logika világosan hangsúlyozta: a kettő együtt nem lehet igaz. De mit tegyek, ha engem a logika, úgy látszik, kevésbé befolyásolt, mint az a törekvés, hogy amit igaznak látok, azt akkor is igaznak fogadjam el, ha ezzel az elméleteket felborítom s látszólag reménytelen zsákuccába kerülök? Vajjon nem az a tudós legfőbb kötelessége, hogy első sorban tényeket próbáljon megrögzíteni? Vajjon tudományos volt az igazgatóm eljárása, aki a szabad akaratot tényként elfogadva, amihez föltétlenül joga volt, mert arra titokzatos, mélyről jövő érzések vitték, ezt az egy állítást most elméletei sarokkövévé tette s minden egyébnek igazságát, még ha az olyan szembe szökő és eltagadhatatlan volt is, mint a lelki folyamatok megkötöttsége, attól tette függővé, hogy az logikailag hogyan függ össze vele? Szabad közvetlen belátáson alapuló igazságokat eltagadni, meghamisítani elméleti okfejtések eredményei alapján? Nem az én eljárásom volt-e a helyes, a tényekhez való szigorú ragaszkodás? Hiszen a logika tévedhet, az újabb kutatások, újabb fölfedezések esetleg váratlanul megvilágosíthatják azt, ami addig megoldhatatlannak tűnt föl. A modern fizikában érdekes esetét találhatjuk ennek a helyzetnek. A Planck quantum elmélete ellentétben áll az Einstein-féle relativitással. Az első pedig elfogadhatóan magyaráz az atom-mozgások területén; a relativitás viszont nélkülözhetet-

len kozmikus folyamatok megértésénél. Vajjon azt cselekszik-e a fizikusok, hogy két táborra szakadnak s az egyik rész tűzbe megy Einsteinért, míg a másik Planckot kiált? Hogyan tehetnék meg ezt, amikor egyik elmélet sem képes a fizika egész területén érvényesülni; egyes részletekben pedig mind a kettő igaz? Így állunk bizonyára a szabad akarat kérdése tekintetében is. A megtörtént folyamatok megértésénél az oki viszony meghatározottsága ül diadalt. De abban a tekintetben, hogy mi fog történni, hogy az, ami lesz, csak az lehet-e, az az egyetlenegy szükségképpeni esemény-e, vagy pedig a jelen semmiféle végleges döntést a jövőre nézve nem tartalmaz, legfeljebb lehetőségeket, amelyek közül esetleg bármely bekövetkezhetik, ebben a tekintetben, úgy érzi az ember, a szabad akarat vallóinak kell, hogy igazuk legyen.

4.

Egy egészen újkeletű fizikai elmélet mintha lehetővé tenné a két látszólag ellentétes igazság együttes elfogadását.

Ez elmélet szerint az elektrónok világában nincsen szigorú megkötöttség. Való tény, hogy az elektrónok statisztikailag általában egyforma arányú többsége úgy viselkedik, hogy az általuk alkotott nagyobb egység, az atom, mindig egyenlő értékkel bír, de ez nem úgy áll elő, hogy némely elektrón mindig »szabályszerűen«, mások pedig mindig eltérően mozognak. Az a látszat, hogy bármely elektrón bármiképp viselkedhetik, az egyének tehát a legteljesebb szabadsága van, bár a helyzet valahogy mégis úgy alakul ki, hogy az alkalmi többség a jellemző irányt mindig fenntartja. Olyan ez mint egy nagy város élete, amelyben mindig előre megmondható, hogy az emberek többsége felöltözve, egészségesen fog az uccára kilépni, naponta átlag csak százat üt el az autó, csak huszan lesznek öngyilkosok. A nagyváros élete állandó jellegű: megkötött. De az egyének élete nem. Az előre sohasem bizonyos, hogy ki fog megélni és ki fog meghalni. Csak az egészségesek vannak meghatározva, az egésztest alkotó részeknek szabad az akaratuk, valamely adott esetben sokféleképpen viselkedhetnek, bár általában csak úgy, hogy az egészségesek érteke, minden rész viselkedésének együttes hatása állandó maradjon.

Persze a szigorú megkötöttség hívei ebben az elméletben is találhatnak rést, azonnal felhozhatják, hogy a résznek, az elektrónnak az önállósága csak látszólagos, mert azzal ugyan ne dicsekedjék el a fizikus, ha neki még nem sikerült fölfedeznie, vajjon miféle belső törvényszerűség alapján kénytelen az elektrón egyszer így és máskor másképpen viselkedni. De ne felejtjük el, hogy itt nem zöld fülű ifjú filozófusokról, hanem komoly, tekintélyes, egyetemes tiszteletet parancsoló tudósokról van szó. Az efféle emberek tudják, mit beszélnek, amikor az egészségesek meghatározottságát elfogadva hangsúlyozzák a részegyek szabadságát. El kell, hogy simuljon minden ellentét, hogy ez a kettő szükségképpen nem

állhat meg együtt, – s a mai Balázs Ferencnek már jogában áll, hogy az ilyen módon szentesített új helyzetet filozófiáját megteremtteni próbálja.

Az volna tehát az új helyzet, hogy az egészek viselkedése állandó értékű, ami azt jelenti, hogy a vas atóm mindig vas atóm, s a jó ember élete egészében meghatározottan jó, bár az elektrónok sokféle szeszélynek engedelmessékedhetnek s a jó ember is elbotolhatik esetenként. A világfolyamatnak tehát nem a részletes, minden legkisebb eseményre kiterjedő történelme, hanem általános irányelvei vannak meghatározva. Az, hogy Buridán számára a melléje egyenlő távolságba helyezett két egyenlő széna csomó közül elsőnek melyiket fogja elfogyasztani (mert ő a valóságban nem olyan számár, mint szellemi atyja, hogy egy probléma kedvéért éhen pusztuljon) az nincs és nem lehet meghatározva. Az illető számár ténylegesen akármelyik csomót választhatja s így a választása következtében a világban valami új, előre el nem rendezett dolog történik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy miután a számár választott, a választását ne lehessen előzményeire visszavezetni. Itt mindössze arról van szó, hogy a már megtörtént tények előzményeikkel csakugyan szerves oki viszonyba hozhatók, valamely jelen pillanatban történő eseményből azonban ténylegesen és szervesen több esemény következhetik, ami a ténylegesen megtörtént esemény előre elrendeltségét kizárja. A szigorú, az egyes esetekre vonatkozó megkötöttség csak egy irányban, a jelenből a multra visszafelé érvényes. A jelenből a jövőre végleges érvényességgel, előre, nem lehet következtetni, még egy feltételezett tökéletes tudás alapján sem, annál az egyszerű oknál fogva, hogy az nincs a maga konkrét mivoltában meghatározva a jelen körülményekben, az, ami történni fog, az a világtörténelemben valóságosan új esemény lesz.

A jövőnek e mellett az újdonsága, előre el nem döntöttsége mellett foglal állást Lloyd Morgan is, a fejlődéstudomány legkiválóbb újabbkori tudósa.

Filozófiailag ez a világba hozott újság, ez az előre el nem döntöttség most már úgy alapozható meg, hogyha a minden egyes egyedben a mozgást irányító erőt annak az Istennek tartjuk, amely ezt a világfolyamatot meghatározza, de amelyről már nem tesszük föl a kérdést: hát őt mi határozza meg? Mert ha Isten ebben a világban benne lakik, ha az Isten az erő bennem és mindenben, mindenki benn, ha tehát ennek a világnak az élete tulajdonképpen az Isten élete, akkor vajjon nem képzelhető-e el, hogy az Isten az általános irányelvekkel, hogy mi a szándéka ezzel az egész mindenséggel, ugyan tisztában lehet, az egészek viselkedése tehát ezáltal az előzetes szándék által meg van határozva, de ami a kivétel részleteit illeti, afelől ő nem készített előzetes tervet, azok tekintetében tehát az Isten úgy és akkor határoz, ahogy és amikor azok időszerűekké válnak? Hogy ma még ő sem tudja, vajjon a Kovács János képében holnap megcsúszszék-e az úton és eltörje-e a lábát, hogy csináljon-e a spanyol polgárháborúból világforradalmat, hogy tehát az egyes esetekben ponto-

san miképpen viselkedjék, – bár természetesen, amikor a dolgok megtörténtek, az előzményeikből azok mindig levezethetők lesznek.

Igaz ugyan, hogy ez az így »bebizonyított« szabad akarat voltaképpen az Istené, azé a valóságé, amelynek szabad akarata felől sohasem támasztottunk kételyeket. De vajjon ugyanakkor nem az egyéné, az emberé is? Mert más az, amikor egy világon kívül álló Isten felhuzza az óraművet s az egyén a szabad akarat látszatával voltaképpen csak azt cselekszi, mi számára előre el van rendelve. Ha az Isten a világban ténylegesen benne él, akkor legfeljebb az egyénről alkotott filozófiai felfogásunk módosul, az egyén úgy jelenvén meg, mint az Isten megvalósulási módja; az így felfogott egyénnek szabad akarata azonban nem szenved kétséget. A szabad akarat valósággá válik.

A világmindenségnek, az Istennek ilyen fölfogásáról természetesen sokkal részletesebben kellene tárgyalni. Ennek azonban nem most az ideje, nem itt a helye. Most egyelőre meg vagyok elégedve azzal az eredménnyel, – vajjon az olvasó mit gyanít? »reszket-e kezemben a toll?« – hogy a szabad akarat kérdésében a legújabb tudományos elméletek alapján olyan megoldást tudtam ajánlani, mely talán nem csak mint elmélet fogja megállani a helyét, de az ember sokirányú lelki igényeinek is eleget tud tenni.

BALÁZS FERENC